

UUR	BESTEMMING	AARD	
0612	BRUXELLES-NORD	OMNIBUS	3
0639	QUENAST	SEMI-DIRECT	2
0839	FOREST-MIDI	DIRECT	3
0648	TUBIZE	SEMI-DIRECT	2
882	HAINÉ-ST-PIERRE	OMNIBUS	1

Evocatie van een station in de tentoonstelling; pendelarbeid was een belangrijk aspect van de sociaal-economische geschiedenis van Vlaams-Brabant (foto Lieve Cosijns, 2001)

Over geuren en kleuren kan men van mening verschillen. Evaluatie van het project 'Geuren en Kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw'

Bart De Nil, Amsab

Onder de publieksvriendelijke titel 'Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw' lanceerde de Provincie Vlaams-Brabant op 21 september 2001, een boek en een tentoonstelling. Het geheel was het resultaat van een onderzoeksproject waarvan het economische luik was toevertrouwd aan het Centrum voor Economische Studies (CES) uit Leuven; het sociale luik, met aandacht voor onder meer de algemene leefomstandigheden en de sociale organisatievormen, was toevertrouwd aan de vier privaatrechtelijke archief- en documentatiecentra, met name het Katholiek Archief- en Documentatiecentrum (KADOC) van Leuven, het Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams-nationalisme (ADV N) van Antwerpen, het Liberaal Archief en Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis van Gent.

De verleiding is groot om een project waaraan men intensief heeft meegewerkt

in 'geuren en kleuren' te bespreken. Zeker in de euforie van na de realisatie worden minder positieve geluiden vlug weggewuifd. De bedoeling van deze bijdrage is echter als insider te antwoorden op bepaalde kritische opmerkingen en tegelijk stil te staan bij enkele soms evidente tekortkomingen. Niet omdat ik graag openbaar te biecht ga, maar als een leerproces voor de historicus en als grondige evaluatie met het oog op toekomstige projecten. En dit in de geest van historicus Guy Vanschoenbeek, voor wie *"zelfspot vaak een hogere vorm van humor is, net zoals zelfrelativerende analyse een hogere vorm van kritisch onderzoek is."*⁽¹⁾

De valkuilen van een legitimerende geschiedschrijving

Hoe kan men twee eeuwen geschiedenis schrijven van een provincie die amper zes jaar oud is? Al vlug wordt de bedenking gemaakt dat het hier gaat om een gesubsidieerd staaltje van legitimerende geschiedschrijving. Met als uiterste voorbeeld de romantische geschiedschrijving van de 19e eeuw, waar bijvoorbeeld het bestaan van België in het verleden moest gevonden worden en waarbij verschillende historische mythen ontstonden. Misschien is de titel wat misleidend maar vanuit inhoudelijk oogpunt is dit een kritiek die zeker niet geldt voor 'Geuren en Kleuren'. Van bij het concept werd gesteld dat het project zou handelen over een sociale en economische studie van een geografische omschrijving die heden ten dage wordt ontsloten door de provincie Vlaams-Brabant, zonder echter de

historisch gegroeide ruimere context geweld aan te doen. Hoewel Brussel een blinde vlek was op de kaart van Vlaams-Brabant kwam duidelijk - weliswaar vanuit een niet voor de hand liggende benadering ('in de schaduw van Brussel', 'in de rand van Brussel', 'de periferie') - de belangrijke rol van de hoofdstad naar voor. Vanzelfsprekend werd de kritiek op een legitimerende geschiedschrijving amper geformuleerd bij de politieke en institutionele opdrachtgevers van dit project. Immers, geconfronteerd met de dagelijkse praktijk, heeft Vlaams-Brabant voor hen een economisch, sociaal en cultureel gezicht. In relatie tot zijn inwoners en tegenover de andere bestuursniveaus zoekt het provinciebestuur van Vlaams-Brabant, net zoals elke 'jongeling', naar een eigen identiteit. Het is géén nieuwigheid of geforceerde bezigheid daarbij terug te grijpen naar het verleden. Het is een natuurlijk proces van individuen, groepen en instellingen dat hem, haar of hen in staat moet stellen vol zelfvertrouwen een plaats te verwerven (of op te eisen) in onze maatschappij. Het was natuurlijk historisch veel correcter geweest had het boek een ondertitel als: *Een sociale en economische geschiedenis van de geografische omschrijving binnen de grenzen van de provincie Vlaams-Brabant*. Maar net zoals in de politiek kan een overdaad aan correctheid eerder verstikkend dan verruimend werken.

Het is niet zo eenvoudig om vanuit historiografisch oogpunt eenduidig te repliceren op de kritiek van een legitimerende geschiedschrijving. Kritiek is terecht wanneer ze gegeven wordt met in het achterhoofd de verschillende voorbeelden

uit verleden en heden waarbij de historiografie moest dienen om staatkundige processen te legitimeren of maatschappelijke bewegingen te ondersteunen. Er zijn actuele voorbeelden genoeg om te stellen dat maatschappelijke stromingen invloed hebben op het historisch onderzoek. De kritiek op een legitimerende historiografie, onterecht vanuit het beeld van een zuivere, wetenschappelijk verantwoorde onafhankelijke geschiedschrijving wordt daarentegen vaak beoefend door de criticaster zelf. *"All history depends ultimately upon its social purpose"*, is de confronterende beginzin van Paul Thompsons basiswerk over mondelinge geschiedenis⁽²⁾ waarin hij de positie van de (mondelinge) geschiedenis in een samenleving weergeeft. Hij geeft onder meer als voorbeeld de band van de academicus, die er plezier in schept zich enkel bezig te houden met het zoeken naar de kennis om de kennis, met het populaire toerisme dat het historisch erfgoed commercialiseert zodat bijvoorbeeld een oude slavenplantage een plaats voor een plezierige uitstap wordt. Maar, schrijft Thompson: *"Both look to their incomes free from interference, and in return stir no challenge to the social system"*⁽³⁾. Het hoeft ook geen betoog dat bij het opbouwen van een academische carrière ook andere dan zuiver wetenschappelijke factoren meespelen.

Het gevaar van een legitimerende geschiedschrijving ligt niet zozeer bij de opdrachtgever of in de opdracht maar wel in het resultaat en de manier waarop wordt omgesprongen met dat resultaat. Ik wens de historische gilde niet clichématig te portretteren met aan de ene zijde van het spectrum het beeld van de met

een aura van onafhankelijkheid omgeven historicus en aan de andere de ideologische partijstier die zich met plezier voor de kar wil laten spannen. Van deze laatste categorie lopen nog enkele exemplaren rond maar hun aantal vermindert - gelukkig - met het ouder worden. De huidige perceptie van een goed historicus is deze van iemand die met een wetenschappelijke methode een historische werkelijkheid weergeeft met als doel te komen tot een groter inzicht in het verleden. Wat niet wil zeggen dat een historicus een maatschappelijke eunuch moet zijn. Persoonlijk ben ik er voorstander van dat de historicus zich opstelt als een participierend observant of dat hij vanuit een bepaald kader een waardeoordeel uitspreekt over feiten uit het verleden. Zolang dit tenminste geen invloed heeft op het weergeven en interpreteren van de feiten vanuit een onafhankelijk en wetenschappelijk denkkader en hij vooraf de lezer wijst op het eigen intellectueel denkkader. Een voorbeeld daarvan is de Britse linkse historicus, Kenneth O. Morgan, een autoriteit in de geschiedenis van de Britse Labour partij maar die toch in het voorwoord van *Labour People. Leaders and Lieutenants, Hardie to Kinnock* schrijft: "*The reader will observe that I have found positive things to say about almost all the personalities considered here. This is not, perhaps, suprising, since they reflect the British political tradition in which I generally feel most comfortable. To borrow from the preface of my old mentor, Richard Hofstadter, in his book on the American Age of Reform, my criticisms are criticisms from within. I hope, however, neither to have been unduly partisan nor uncritical. Above all, I trust I have avoided the university teacher's besetting vice, that of being patro-*

nizing. I have certainly tried"⁽⁴⁾.

Het zijn soms onbeduidende of relatief objectieve keuzes of 'voorkeuren' die bepalend zijn bij het realiseren van een onderzoeksproject. Alle kleine sturingen bij elkaar bepalen de inhoudelijke richting van een publicatie en een tentoonstelling. Dit gebeurt reeds van bij het uitdenken van het concept waarvan een inhoudstafel wordt opgesteld, en van bij de keuze van de auteurs, die ook niet waardevrij is. Dan heeft men de auteurs die op hun beurt een schema opmaken van hoe ze hun onderwerp wensen aan te pakken; allemaal onmisbare stappen in de realisatie van een groepsonderzoek maar tevens momenten waarbinnen kan gemanoeuvreed worden. Brengt men daarentegen bijvoorbeeld enkele onderzoekers die losstaan van één van de participerende instellingen rond een tafel bijeen en de inhoudstafel ziet er anders uit. Of zou het resultaat ook niet verschillen wanneer de auteurs allemaal *historici* waren met een louter economische achtergrond? Daar is niets mis mee, het komt er gewoon op aan zoveel mogelijk benaderingen te betrekken bij het opzet van een dergelijke publicatie. Los hiervan zullen *historici* die in eer en geweten hun ambacht bedrijven bij de uitvoering van hun opdracht steeds vertrekken vanuit een degelijke vakkennis en een gezonde dosis historische kritiek. Realistisch als ik ben besef ik dat iedereen met een persoonlijke agenda aan een publicatie meewerkt. Sommigen willen de wetenschap dienen, anderen dienen een broodheer en voor een enkeling is het een carrièrestap. Zelfs bij een historisch eerlijk boek - zoals volgens mij *Geuren en Kleuren* er een is

- schuilt er een gevaar in de manier waarop deze teksten worden 'gelezen' en 'geïnterpreteerd'. Verschillende bewegingen en instanties kunnen hún verhaal uit het boek distilleren zonder rekening te houden met wat of wie in hun ogen dan vaak de rest of 'de anderen' zijn. Het is vanzelfsprekend verkeerd, om niet te zeggen dwaas, de eigen geschiedenis op deze manier te 'lezen'. De verschillende ideologische stromingen binnen de sociale bewegingen mogen dan wel elk hun eigen hoofdstuk in het boek hebben, een verstandig mens leest de hoofdstukken als een geheel, rekening houdend met de totale context. Legitimatie schuilt vooral in het gebruik van een tekst. Toen Eric Defoort in 1996 *Het klauwen van de historicus* schreef was dit in de eerste plaats bedoeld als een bijdrage tot de theoretische geschiedschrijving en slechts in de marge als een antwoord op Marc Reynebeau's eerder verschenen *Het klauwen van de leeuw*. Maar als reactie op het overbelichten, door de minder Vlaamsgezinde media, van bepaalde van Reynebeau's besluiten werd Defoorts boek onder meer door de toenmalige Volksunie gepromoot als het ultieme wetenschappelijke antwoord op Reynebeau's benadering van de Vlaamse identiteit. Zodoende kwamen twee historische werken, elk met hun wetenschappelijke merites, terecht in een maastroom van gebruikers die er ieder de legitimatie in zagen van hun gelijk. In het verlengde van de legitimerende geschiedschrijving is achter de schermen de opmerking gevallen dat het sociale luik van het project werd uitgeschreven in functie van de vier privaatrechtelijke archief- en documentatiecentra; kwaton-

gen spreken zelfs van de 'kleurarchieven' ADVN, Amsab, KADOC en het Liberaal Archief. Deze opmerking kan enkel beantwoord worden door elk van de vier centra afzonderlijk; centra die elk de verantwoordelijkheid dragen hun claim van onafhankelijke wetenschappelijke instelling waar te maken. Persoonlijk kan ik enkel oordelen vanuit de ervaring als onderzoeker van Amsab en medewerker en medeauteur van *Geuren en Kleuren*. Mij bewust van fouten in de geschiedschrijving in het verleden, heb ik samen met Bart Willems deze bijdrage niet geschreven vanuit een burchtmentaliteit, maar hebben we getracht de opgang en consolidatie van de socialistische arbeidersbeweging te plaatsen binnen een ruimere socio-economische en culturele context. Het oordeel is natuurlijk aan de kritische lezer. De keuze om het artikel af te sluiten in 1950 was louter pragmatisch en geen manoeuvre om het verhaal over de relatieve ondergang van het socialisme in Vlaams-Brabant te verzwijgen. Om een zuiver politicologisch relaas te vermijden had het bronnenmateriaal moeten aangevuld worden met een project mondelinge geschiedenis, waarvoor de tijd en de middelen ontbraken.

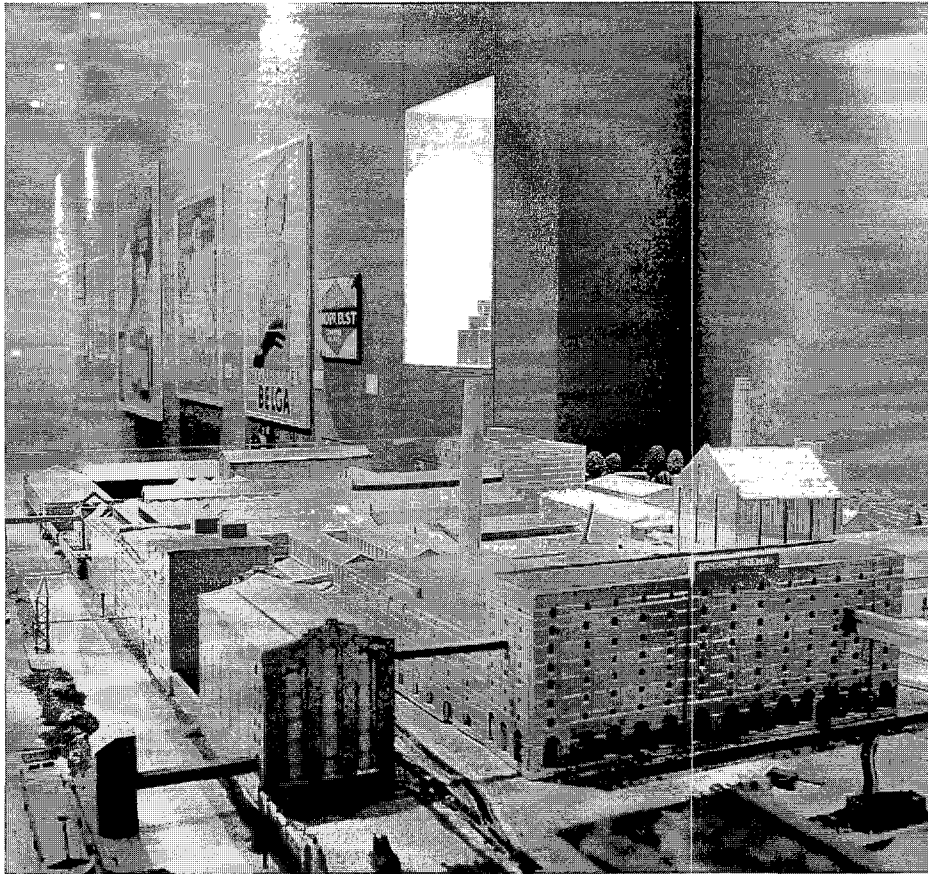
Het boek

Onder het motto "*The Proof of the Pudding is in the Eating*", is belangrijker dan de algemene kritiek over de opzet van het project, de inhoudelijke analyse van de publicatie. Vriend en vijand zullen, los van alle sentimenten en voorkeuren, zonder meer moeten toegeven dat *Geuren en Kleu-*

ren een inhoudelijk goed en leesbaar boek is geworden. Daarbij komt dat een zeer verzorgde vormgeving een duidelijke meerwaarde en geen meerprijs aan de publicatie geeft. Het is een gestroomlijnd geheel, zonder overbodige herhalingen en met een logische opbouw. Dit staat in schril contrast met sommige verzamelwerken waarvan de redactie enkel bestond uit een taalkundige correctie en het samenbrengen van teksten rond één thema. In deze moet ik mijn lof uitdrukken voor Jan De Mayer, directeur van het KADOC, die als coach van de auteursvergadering de constructieve samenwerking in goede banen heeft geleid. Bij de redactie van de teksten werd geen enkele inhoudelijke discussie geschuwd. Sommige teksten werden stevig herwerkt of zelfs herschreven door een bijkomend auteur. Dat dit een vruchtbare werkmethode was blijkt uit de coherente samenstelling van de publicatie. Verschillende artikels zijn complementair omdat ze inhoudelijke lacunes in andere compenseren. Zo gingen de economische bijdragen aanvankelijk uit van een industriële benadering van de economische vooruitgang en hanteerden ze, vanuit dat oogpunt, eenzijdige cijferreeksen. Naast een herwerking werd dit euvel zeer goed opgevangen door de uitstekende bijdrage van Maarten Van Dijck en Leen Van Molle over de landbouw en het platteland.

Geuren en Kleuren is als sociale en economische studie van Vlaams-Brabant, niet de Heilige Schrift maar wel een goed fundament waarop men kan verder werken. Laat mij bescheiden blijven en opmerken dat de publicatie toch enkele - soms onvermijdelijke - zwakke plekken heeft. Een

eerste commentaar die ongetwijfeld zal weerklinken, vooral dan in bepaalde academische kringen, is dat met *Geuren en Kleuren* het zoveelste bewijs van een politiek-institutionele invulling van de sociale geschiedenis wordt geleverd. Hierop reeds anticiperend schrijft De Mayer in de wetenschappelijke inleiding van het boek: *"Het is inderdaad gemakkelijk een klaagzang aan te heffen en zelfs een beschuldigende vinger op te steken over het feit dat de sociaal-historische fenomenen zelf onder het gewicht van die organisatorische en politieke elementen dreigen verstikt te raken. Maar gaat men dan niet veel te vlug voorbij aan het gebrek aan bronnen, aan het zeer tijdsintensieve basiswerk dat nog moet worden verricht om die fenomenen evenwichtig en objectief te kunnen duiden, en aan de relatieve zeggingskracht van de exemplarische onderzoeksresultaten (vaak lokale steekproeven) die tot vandaag werden samengebracht."* De opmerking van De Mayer snijdt hout: *Geuren en Kleuren* is een degelijk en noodzakelijk raamwerk waarop verder sociaal-historisch onderzoek kan verricht worden. Toch mogen we niet blind zijn voor het feit dat er slechts weinigen zich geroepen voelen om de stap van het 'basiswerk' naar breder sociaal-historisch onderzoek te zetten. Misschien is de traditionele aanpak, waarbij aan elke maatschappelijke stroming letterlijk een eigen hoofdstuk wordt toebedeeld aan herziening toe? Zeker bij de invulling van lokale of regionale onderzoeksprojecten is het praktisch mogelijk om de sociaal-economische evoluties of thema's op zich te benaderen, waarbij de (vaak gelijklopende) antwoorden vanuit de verschillende ideologische stromingen samen kunnen worden gegeven. In de tentoonstelling

Maquette van de stijfselfabriek Remy te Wijgmaal in de tentoonstelling 'Geuren en Kleuren' (foto Lieve Cosijns, 2001)

'Geuren en Kleuren' werd deze werkwijze met de reconstructie van een neutrale feestzaal al met succes toegepast (supra). In de publicatie is het luik na 1950 zeker het minst overtuigende deel. Zowel voor het economische als het sociale gedeelte is dit onder meer een gevolg van een gebrek aan regionale en lokale studies. Voor het sociale deel heeft dit ook te maken met de koudwatervrees van sociale historici voor de eigentijdse geschiedenis, waardoor ruimte wordt gelaten aan politicologen en sociologen die het veld bewerken met een arsenaal van kant en klare schema's, met als gevolg dat ze een woestijn achterlaten waarin niemand nog sporen vindt van de oorspronkelijke habitat⁽⁵⁾. Concreet betekent dit dat de geschiedenis van de sociale bewegingen na de Tweede Wereldoorlog wordt herleid tot ostentatieve subgroepen waaraan grote maatschappelijke veranderingen worden opgehangen, zonder consistente patronen met het verleden, of met zogenaamde oude sociale bewegingen, weer te geven. Typerend hiervoor is de bijdrage van Marc Hooghe en Peter Heyrman over de nieuwe sociale bewegingen in Vlaams-Brabant. Het verhaal is geschreven vanuit een algemeen nationaal schema en getoetst aan voorbeelden (of het ontbreken ervan) van opkomende milieuverenigingen, holebi- en vredesbewegingen. Gelukkig dat Heyrman, zich bewust van deze eenzijdige benadering, binnen een gering tijds kader getracht heeft na te gaan hoe de traditionele sociale bewegingen in Vlaams-Brabant omgingen met de nieuwe themata. Daarvoor is echter een structureel kader niet voldoende en moeten nagaan welke personele netwerken

er bestonden tussen de verschillende sociale en politieke bewegingen. Dit veronderstelt wel een andere benadering met de focus op de toeschouwers eerder dan op de verenigingen.

Een belangrijke oorzaak voor de mindere resultaten van het onderzoek na 1950 is ongetwijfeld het ontbreken van mondelinge bronnen. Door middel van de mondelinge geschiedenis hadden belangrijke aanvullende bronnen gecreëerd kunnen worden, waardoor nieuwe of aanvullende gegevens ter beschikking van de auteurs konden gesteld worden. Een benadering waarbij ook gepeild had kunnen worden naar de manier waarop mensen uit de verschillende regio's de economische en sociale transformaties hebben ervaren. Omdat voor een project mondelinge geschiedenis een goede voorbereiding en samenwerking noodzakelijk zijn, hadden de vier centra bij de conceptie van de publicatie daarvoor de nodige tijd en ruimte moeten voorzien. Tijd mag dan wel een bepalende factor zijn voor het ontbreken van een uitgebreid interviewproject, kleinschalige groeps gesprekken rond bepaalde thema's waren misschien niet onoverkomelijk geweest. De vier centra hadden daarvoor wel gezamenlijk het initiatief moeten nemen.

De tentoonstelling

Nogmaals wil ik benadrukken dat dit een inhoudelijke analyse 'après coup' is en geen laattijdig mea culpa. De tentoonstelling was het resultaat van keuzes die op het moment van de samenstelling werden gemaakt met al de mogelijkheden en

beperkingen van dat moment. Een tentoonstelling is trouwens een totaal ander medium dan een boek. De uitgebreide sociaal-economische studie die haar neerslag heeft gekregen in de publicatie vormde natuurlijk het basismateriaal voor de tentoonstelling. Maar dat betekent niet dat het een tentoonstelling van het boek is geworden. Een tentoonstelling is in de eerste plaats een tijdelijk medium dat aan de hand van sterke beelden de bezoekers een impressie moet meegeven. Volgens de krijtlijnen van de studie hebben de samenstellers een concept ontworpen in functie van de bezoeker.

Hoewel de publicatie geen catalogus is vond veel iconografisch materiaal uit het boek zijn weg naar de tentoonstelling. Maar wat wil je, soms zijn stukken zo mooi of kenschetsend voor het onderwerp dat het zonde zou zijn ze eruit te laten. Bijvoorbeeld: de allegorische affiche voor de feestelijke opening van het Vilvoordse Volkshuis uit 1910; de prachtige houtsneden uit *La Belgique industrielle* en de postkaarten van de Remy-vestiging in Wijgmaal. Een overvloed aan materiaal is voor de samenstellers van een tentoonstelling op zo'n moment eerder een last dan een lust. Toch is het spijtig dat bij de keuze van afbeeldingen of objecten niet meer inspanningen werden gedaan om de regionale diversiteit tot uiting te laten komen. De verschillende thema's werden wel aangeraakt maar de geografische divergentie - toch één van de centrale uitgangspunten van de studie - kwam in de tentoonstelling niet naar boven. De sterkste onderdelen van de tentoonstelling waren tegelijk de visueel aantrekkelijkste: een zorgvuldig gereconstrueerd steeg-

je zorgde voor de nodige historische sensatie, de maquette van Remy toonde de groei van een 19e-eeuwse industriële vestiging er ongeveer uitziet als een reeks van aaneengesloten 'koterijen' aan een woning, en een neutrale feestzaal geeft, onder de titel 'Vloekende Kleuren', treffend de geschiedenis van de zuilgebonden sociale organisaties van Vlaams-Brabant weer. In het verlengde van de titel werd er getracht om op een interactieve wijze in te spelen op de titel 'Geuren en Kleuren'. De typische geuren van bepaalde nijverheden konden opgesnoven worden via geurpaaltjes. Voor het element 'kleur' miste ik een dergelijke innovatieve vondst. De verschillende thematische onderdelen kregen wel een eigen kleur mee, zoals groen voor de landbouw, maar opvallend en interactief was het zeker niet. Nochtans werd door het kleurrijke palet van de landbouwproducten in het gedeelte 'Arme en rijke tafels', een bruegeliaanse sfeer opgeroepen. Dit in contrast met de sociale verschillen tussen arme en rijke boeren in zwartwitfoto's. De zwakheden van het boek, hierboven aangehaald, waren sterk uitvergroot in de tentoonstelling terug te vinden; het venijn zat hem dan ook in de staart. Bij het verlaten van de feestzaal liep de bezoeker door een gang die leidde naar de reconstructie van een keuken van een gemeenschapskot. Aan de wanden van deze gang - die tegelijk ook dienst deed als uitgang van de tentoonstelling - werd hij nog vlug geconfronteerd met een magere reeks van affiches over de Vlaamse strijd in de Brusselse Rand en de Nieuwe Sociale Bewegingen (holebi, milieu, feminisme,...). Dit slotgedeelte typeerde volgens mij de

geringe aandacht voor de naoorlogse periode in de tentoonstelling en contrasteerde met de zorg die werd besteed aan de industriële periode, de opkomst en consolidatie van de sociale bewegingen en bepaalde typische economische en sociale aspecten. De sociale evolutie van de jaren '60 en '70 werd grotendeels ingenomen door een zorgvuldig nagebouwde studentenkeuken. Daar waar vóór de Tweede Wereldoorlog de sociale geschiedenis breed werd opgehangen met aandacht voor algemene processen en de effecten op een brede sociale onderlaag, met gevoel voor nuances (rijke én arme boeren...), werden de naoorlogse sociale processen en hun actoren verengd tot een kleine groep van radicale studenten. Is dit representatief voor een in hoofdzaak landelijke provincie?

Een magere epiloog met tentoonstellingswinkel was letterlijk beperkt tot video-beelden die de (economische) transformatie die de provincie sinds de jaren '70 heeft ondergaan tonen. Op deze manier miste de bezoeker de dynamische groei van de jaren '70 en '80 die de provincie zo eigen heeft gemaakt. Temeer omdat in het discours rond de tentoonstelling het verleden steeds werd afgemeten aan het heden. In dit opzicht is het boek, de wetenschappelijk studie, zeker een verrijking. Eén van de centrale besluiten van het boek is immers dat de huidige troeven van de provincie ook die van het verleden waren. Maar dat eveneens de problemen en de probleemgebieden uit het verleden persistent in het heden blijven doorleven. Iemand die is opgegroeid in de Vlaamse Rand weet dat er in de schaduw van Brussel naast de villawijken ook andere (so-

ciale) woningbouw bestaat. Het zou een succes zijn geweest indien het slot van de tentoonstelling dit had kunnen overbrengen. Een ander persistent gegeven is de fluctuerende economische groei. Het is cynisch te moeten opmerken dat het feestgedruis rond de economische realisaties van de 'gouden driehoek' in Vlaams-Brabant werd gedempt door het sociaal drama bij het failliet van SABENA.

- (1) E. DEFOORT, *Het klauwen van de historicus*, Antwerpen: Hadewijch, pp. 39-40.
- (2) P. THOMPSON, *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford: OUP, 2000, p. 1.
- (3) P. THOMPSON, *The Voice [...]*.
- (4) K.O. MORGAN, *Labour People. Leaders and Lieutenants, Hardie to Kinnock*, Oxford: OUP, 1987.
- (5) R. HARRISON, *Popular Culture as a Third Culture. The Debate in England since 1945*. In: L.H. VAN VOSS, F. VAN HOLTHOON (eds.), *Working Class and Popular Culture*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1988.